

International JOURNAL of SOCIAL and HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (JSHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Received/Makale Geliş 06.03.2023
Published /Yayınlanma 30.04.2023
Volume/Issue (Cilt/Sayı)-ss/pp 10(94), 843-857

<http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.3620>
Research Article
ISSN: 2459-1149

 Doç. Dr. Ayşe ERSAY YÜKSEL

 <https://orcid.org/0000-0002-0314-6182>

 Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Sanatları Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara / TÜRKİYE

TEBRİZ AZERBAIJAN MÜZESİ'NDEKİ KOÇ-KOYUN BAŞLI MEZAR TAŞLARI¹ RAM-SHEEP HEAD TOMBSTONES IN TABRIZ AZERBAIJAN MUSEUM

ÖZET

Tarih boyunca farklı zaman ve coğrafyalarda hâkim olan milletlerden geriye kalan mezar taşları ve mezarlıklar ait oldukları toplumun kültürel zenginliğine dair önemli veriler sunmaktadır. Bir anlamda insanların inançlarını, düşüncelerini, doğa ve sosyal çevre ile ilgili bakış açılarını ortaya koyan mezar taşları Türklerin İslam'a girmelerinden sonra İslam öncesi birikimi yansıtacak çeşitliliğe sahip bir şekilde kullanılmaya devam edilmiştir. Bu mezar taşları içinde biçim ve süsleme açısından en dikkat çekici örneklerden olan koç koyun başı şekilli mezar taşları Orta Asya Türk sanatı etkisinde ortaya çıkmış ve belli değişikliklerle Moğolistan, İran'ın kuzeybatısı, Anadolu, Azerbaycan, Nahcivan, Gürcistan ve Irak'ta benzer bir üslupla devam edegelmiştir. Türk dünyasının farklı bölgelerinde geçmişte olduğu gibi günümüzde de yapılan koyun koç başlı mezar taşları Türk boy ve topluluklarının koç ve koyuna verdiği önemi, hayvan tasvirleri ve sembollerinin yaygınlığını göstermektedir. Bunlar arasında yer alan Tebriz Azerbaycan Müzesi girişinde ve bahçesinde yer alan, şimdiye kadar incelenmemiş olan Akkoyunlu ve Karakoyunlu dönemlerine tarihlenen on adet koç koyun başlı mezar taşları bu makalede üslup özellikleri ile üzerlerindeki damgalar, motifler ve kitabeleriyle birlikte değerlendirilecektir. Makalede ayrıca bu mezar taşlarının sembolizm açısından değeri de tartışılmış, bunlar Anadolu ve çevresindeki benzer örnekleri ile karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mezar Taşları, Tebriz Azerbaycan Müzesi, Koç-Koyun Başlı Mezar Taşları.

ABSTRACT

Tombstones and cemeteries remaining from nations that dominated different times and geographies throughout history provide important data on the cultural richness of the society they belong to. In a sense, tombstones, which reveal people's beliefs, thoughts, and perspectives on nature and social environment, continued to be used in a way that reflects the pre-Islamic accumulation after the Turks' conversion to Islam. One of the most striking examples among these tombstones in terms of form and decoration, the head of ram sheep head shaped tombstone emerged under the influence of Central Asian Turkish art and continued with a similar style in Mongolia, northwest of Iran, Anatolia, Azerbaijan, Nakhchivan, Georgia and Iraq with certain changes. The sheep and ram statues made in different parts of the Turkish world, as in the past, show the importance that Turkish tribes and communities give to ram and sheep, and the prevalence of animal depictions and symbols. Among these, ten ram-headed tombstones dating to the Akkoyunlu and Karakoyunlu periods, which have not been examined until now, located at the entrance and garden of Tabriz Azerbaijan Museum, will be evaluated together with their stylistic features, stamps and inscriptions on them in this article. In the article, the value of these tombstones in terms of symbolism will also be discussed, and they will be compared with similar examples in and around Anatolia.

Keywords: Tombstones, Tabriz Azerbaijan Museum, Ram-Sheep Headed Tombstones.

1. GİRİŞ

Farklı kültür havzalarında çeşitli taşların, kayaların, duvarların, anıtların üzerine işlenmiş hayvan figürleri, resim ve simgeleri sadece biçimsel ve süsleme öğeleri açısından değil aynı zamanda taşıdığı dini inanç ve sembolik anlam açısından da önem taşır. Bir mezar taşı, mezardaki şahsın kimliği yanında tarih, edebiyat, sosyal hayat, inançlar ve ölüme bakışa dair sunduğu verilerle o toplumun yapı taşlarını gösterir. Bu nedenle mezar taşlarındaki bitkisel, geometrik ve figüratif süsleme öğeleri ile yazılar mimari eserlerdeki kadar geniş bir yelpazeye sahiptir. Bunlar içinde özellikle mezarlarda kullanılan bu hayvan tasvirleri, doğadan ilham alan bir içerikle insanların kültürünün, inançlarının ve zihniyetinin kayda değer bir parçasını yansıtan iyi bir ifade aracı olmuştur. Ayrıca mezar taşları, biçim ve imge arasındaki bağı yansıtmaması açısından işaret, sembol ve yazıtları ile bir bakıma anlamsal olarak en kompleks kültür varlıklarından sayılmaktadır.

¹ Tebriz Azerbaycan Müzesi'nde araştırma yaptığım sırada ve bu makalenin yayım sürecinde yardımlarından dolayı Müze Müdürü Fateme Asle Sarirai Hanımefendi'ye teşekkürlerimi sunarım.

Bu makalenin konusu olan koç koyun biçimli mezar taşları görsel ve mitolojik açıdan mezar taşları içindeki en dikkat çekici sanat ve kültür eserlerinden bir grubu oluşturur. Çünkü İslam öncesi döneme ait eserlerde takip edilebilen bu koç koyun başlı mezar taşları Türklerin İslam öncesi inançlarından İslam sonrasına aktarılan kültürel devamlılığı açıkça gösterir. İslam öncesi Türk kültüründeki şamanik denilebilecek öğelerin kültürel belleğe bu şekilde aktarılacak devam etmesi, hem bu kadim geleneklerin yok olmasını engellemiş hem de İslam inancının yorumlarının zenginleşmesine katkı sunmuştur (Sili, 1996, s. 61).

Peki, tarihsel ve kültürel kavramların sembolik göstergeleri olan mezar taşlarının başında gelen koç koyun biçimli mezar taşları hakkında yeterince çalışma var mıdır? Kuşkusuz bu konuda çok değerli eserlerden oluşan önemli bir literatür, yaklaşık 70-80 yıldır kıymetli bir birikim oluşturmuştur (Sevgen, 1950; Çay, 1983; Çay, 1985; Danık, 1990; Karamağaralı, 1992; Çoruhlu, 1995; Çoruhlu, 2001). Bu çalışmalar daha çok mezar taşlarını bir yönüyle sınırlayarak incelemiştir. Ayrıca son zamanlarda konuya dair yapılan lisansüstü tezlerin sayısının arttığı ve bu çalışmalar sonrasında konu üzerine sınırları belirleyen ilmi bir çerçeve ve ana hatların oluştuğunu söylemek gerekir (Berkli, 2007). Tüm bu önemli çalışmalara rağmen koç koyun biçimli mezar taşları üzerine yapılan çalışmalar beklenen düzeyde değildir. Çünkü aslında mezar taşları araştırmalarının çoğunda görülen tipolojik değerlendirmelerin oturmaması, tiplerle ilgili bir tasnif birliği olmaması, terminoloji ve kavram kargaşası problemleri bu konuda da geçerlidir (Açıkgözoğlu, 2009). Anadolu'daki binlerce mezar taşının sistematik, düzenli ve bütünsel bir envanteri henüz yoktur. Yeni ve konuya bütüncül bakan çalışmalarla çok daha fazla sayıda eserin varlığı tespit edilebilecek, mezar taşları sadece biçimsel değil metaforik anlamları ile yorumlanabilecektir.

2. KOÇ/KOYUN BAŞLI MEZAR TAŞLARI

İslam öncesi dönemde Orta Doğu, Yunanistan ve Mısır gibi farklı kültür çevrelerindeki sanat eserlerinde koyun ve koçun çokça görülen hayvan formlarından biri olduğu bilinmektedir.

Hunların asıl adının 'Kun' olduğu ve bunun da eski Türkçede koyun/koç anlamına geldiği Çin kaynaklarından öğrenilmektedir (Sili, 1996, s. 61). Koyun-koç figürleri Orta Asya'daki erken dönem Türk kültürü ve inanç sisteminin önemli bir parçası olan "*Türk hayvan üslubunun*" değişmez öğelerinden biridir. Koyun ve koç şeklinde resim, heykel ve mezar taşlarındaki çizimlerin, aynı zamanda Göktürk Kağan Damgası olduğu kaydedilir. Ayrıca koç ve koyunun Türklerdeki kurban geleneğinin bir parçası olarak Chou (Zhou) Hanedanı'ndan (MÖ 1059- MÖ 249?) beri yaşatıldığı bilgisi bu figürlerin hem hanedan damgası olabileceği hem de çok köklü bir kurban geleneğinin parçası olduğunu ortaya koymaktadır (Esin, 1978, s. 12, 13, 104, 360).

Bunlar İslami dönemde Müslüman Türklerin hayatlarında, özellikle ölüm ve mezar geleneklerinde etkisini devam ettirmiştir (Bazin, 1996, s. 109-115). Bu sebeple Türkler koyun ve koç adıyla anılan oymak, cemaat, boy ve aşiretler meydana getirilmiştir.

Anadolu'da koyun, koç üzerine meydana gelen kayda değer ölçüde bir hikâye, atasözü ve deyim belleği oluşmuştur. Böylece koyun ve koçun totemik değeri halk edebiyatında da karşılık bulmuştur (Turan, 1941).

Elbette bu hayvan başlı mezar taşları sadece süsleme amaçlı değil arkasında derin bir anlam taşıması sebebiyle yüzyıllardır yaygın olarak kullanılmaktadır. Kökleri daha önceki dönemlere dayanan bu heykellerin anlamı konusunda çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Hayvanların insanların, insan topluluklarının ve milletlerin hayatında ayrı bir yeri vardır. Türk boy ve toplulukları da kendilerine yakın görüp kendileriyle özdeşleştirdikleri ve zamanla kutsiyet atfedip totemleştirdikleri koçlar (koç, goç, goş; koçgar, koçkor, koçkar, koşgar, koşgor...) tarihte ve bugün Türk boy ve toplulukları arasında her zaman ayrıcalıklı yere sahip olmuş; erkekliğin, üretkenliğin, bolluğun, bereketin; gücün, yiğitliğin, koçaklığın, savaşçılığın, cesaretin, asaletin, vefanın ve fedakârlığın sembolü olarak kabul edilmişlerdir. Koçların birçok özelliğini kendileriyle özdeşleştiren Türk boy ve toplulukları hem anlatmaya dayalı edebî türler içinde (mitolojilerde, efsanelerde, destanlarda, hikâyelerde, türkülerde, atasözlerinde, deyimlerde ve vecizelerde) koçlarla ilgili söz varlığına; hem de mezarlarda, mezarlıklarda ve anıt mezar komplekslerinde koç biçimli mezar taşlarına yer vermişlerdir (Alyılmaz ve Alyılmaz, 2017, s. 309).

Hristiyan ve Müslüman Türk mezarlıklarda en fazla iki veya üç adet koç başlı mezar taşlarının dikilmesi veya bulunması bu heykellerin herkes için koyulmadığı ancak belirli olaylar ve kişiler için sınırlı sayıda dikildiklerini akla getirebilir. Koyun ve koç heykellerinin nedenleri arasında aşiretteki önemli kimseler, atalar, savaşta aşireti kurtaran kahramanlar, aşireti uğruna şehit olanlar, aşiretin dini lidere saygı adına dikilmiş olabileceği gibi, ölünün ölüm sonrası yolculuğunda ruha eşlik etmesi, ölenin Sırat Köprüsü'nü geçerken bineceği binek olması, ruhun, gökyüzüne uçması esnasında ruha binek olup eşlik etmesi, ölüyü

kötü ruhlardan, kötülüklerden koruması ve tılsım amacıyla dikilme ihtimalleri sıralanabilir. Ayrıca on iki hayvanlı Türk takvimine göre koyun yılında ölenlerin, ölüm yılının bu yılda olduğunu hatıralarda canlı tutmak için dikildiği görüşü de belirtilir (Berkli 2007, s. 212; Çoruhlu, 2001).

Söz konusu koç koyun başlıklı mezar taşları Türkiye’de ağırlıklı olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da (en ilgi çekici olanlarına genelde Iğdır, Kars, Ardahan, Erzurum, Erzincan, Elâzığ, Ağrı, Van, Bitlis, Tunceli, Hakkâri, Tokat, Amasya, Rize ve çevresi yanında Afyon’da) görülürken, Anadolu dışında çoğunlukla Nahçıvan, Güney Ermenistan, Türkmenistan, Kazakistan, Hakasya, Moğolistan, Kafkasya, kuzey Irak, batı ve kuzeybatı İran’da bulunur.

Bu heykeller farklı gruplarla ilişkilendirilse de çoğunlukla Anadolu’ya çeşitli yollardan gelen veya getirilen ve Müslüman olmayan Hristiyan Türkler ile zaten Müslüman olan ya da Anadolu’da Müslüman olmuş Türkler eliyle yapılanlar olarak temel iki gruba ayrılmaktadır. Doğu Anadolu’nun kuzey bölgelerinde görülen haç motifli koç ve koyun başlı mezar taşlarının başka milletlerden ziyade Müslüman olmayan Türklere ait oldukları düşünülür. Bu heykellerin bir kısmının toprak altından çıkarılması veya terkedilmiş eski yerleşim yerlerinde bulunması, 1340-1514 arasında Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak’ta hâkim olan Türkmen hânedanı olan Akkoyunlu ve 1351-1469 arasında Doğu Anadolu Azerbaycan, İran ve Irak’ta hâkim olan Türkmen hânedanı olan Karakoyunlu Türkmen devletlerinden çok önceleri, bölgeye gelen ve çeşitli sebeplerden dolayı bölgeyi terk eden, Türk boyları ile ilişkilendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Özellikle Hazar Türklere ait mezarlıklara kaynaklarda “*maşatlık*” denilmektedir. Haç motifli koyun, koç ve at heykellerinin bu maşatlıklarda bulunmaları bu mezar taşlarının Hristiyan Kıpçak Türkleri ile beraber, Hristiyan olmuş Hazar Türklere de ait olabileceği sonucuna götürmektedir (Berkli 2007, s. 211). Haç motifli heykeller üzerinde yer alan bir kısım aşiret damgalarının, İslami dönemdeki koç heykellerinin üzerinde de görülmesi, Türk sanatının köklü ve devamlılık içeren karakterini yansıtır (Berkli 2007, s. 212, 213). Orta Asya kökenli inanç ve âdetlerin birer yansıması olan koyun ve koç başlı mezar taşları, bölgenin Türklüğünü ortaya koyması açısından ayrıca belgesel değer arz eder.

Koç koyun biçimli mezar taşlarının tarihlendirilmeleri söz konusu olduğunda Türkiye’deki bilim insanları (tarihçiler, sanat tarihçiler ve arkeologlar) bu eserleri genelde Karakoyunlular, Akkoyunlular veya bunlarla irtibatlı diğer Türk boy ve topluluklarıyla irtibatlandırmaktadırlar (Çal, 2015, s. 299). Oysa bu eserlerin tarihleri bilinenden çok daha eski dönemlere uzanmaktadır. Nitekim MÖ dönemlerde petroglif alanlarında çizimleriyle karşılaştığımız koçların çok erken sayılan dönemlerde ilkel ve basit şekillerde yapılmış taş heykelleriyle de karşılaşılır. Ancak bilinen eski koç heykelli mezar taşlarıyla Yenisey Kırgızlarının yaşadıkları bölgelerde (bugünkü Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan topraklarda, Hakasya Özerk Cumhuriyeti, Tuva Özerk Cumhuriyeti, Krasnoyarskiy Kray Özerk Cumhuriyeti vd.) ve Moğolistan’da karşılaşılmaktadır (Alyılmaz ve Alyılmaz, 2017, s. 341-342). Bu mezar taşlarının dünya tarihinde görüldüğü ilk yer Hakasya olup 1722’de Rus arkeologlar tarafından yapılan bir kazıda bunlardan altı adet bulunmuştur. Sonraki kazılarda bunlardan başka çok sayıda tarihi koç, koyun başlı mezar taşları, hatta ağaçtan yapılmış iki adet koç, koyun başlı mezar taşı da bulunmuştur. Hakasya’da bulunan mezar taşları hakkında şu ifadeler kullanılmıştır:

“İnsan ve hayvanların (koç, koyun, aslan, at) taştan yontulmuş heykelleri eski Türklerin ana eserlerindedir. Bunun gibi anıtlar ilk defa 1722’de, D.G. Messerschmidt ve F.I. Strahlenberg tarafından Minusinsk bölgesinde bulunmuştur. Ayrıca Strahlenberg bunların Minusinsk Tatarlarının kültü olduğunu ifade eder. Çin kaynakları da koç, koyun, at ve insan heykelleri M.Ö. 1000 ilâ M.S. 1000 yılları arasında tarihlendirerek bu eserlerin eski Türklere ait olduğunu belirtirler.” (Aksoy, 2019, s. 101-102; Borisenko ve Khudyakov, 1998).

Günümüzde Anadolu ve çevresindeki topraklarda bulunan koyun koç başlı mezar taşlarının çoğu Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerine tarihlendirilebilir. Fakat bu mezar taşlarının son örnekleri Varto’da 1963, Tunceli merkezinde 1965, Elâzığ’da 2012, Hozat’ta ise 2015 tarihli olarak kaydedildiği için Türkiye’deki bütün mezar taşlarının dönemlendirmesini sadece Karakoyunlu ve Akkoyunlular dönemleri ile açıklamak mümkün değildir. Konuya dair en eski kaynaklardan olan Rusça yayınlarda bu mezar taşı geleneğinin Karakoyunlu ve Akkoyunluların tarih sahnesinde olmadığı zamanlardan çok daha önce Türkler tarafından kullanıldığını belirtirler (Alyılmaz ve Alyılmaz, 2017, s. 314; Ögel, 1991; Borisenko ve Khudyakov, 1998; Azhigali, 2014).

İslam döneminin düşünce, inanç ve kanaatlerindeki farklılığın ilgili mezar taşlarında biçim açısından yansıyan özellikleri ortaya koyulmakla birlikte sembolizm açısından incelenmemiştir. İslam öncesi koç motifleri azamet, güç, mücadele, yiğitlik ve hatta dindarlık gibi anlam ve kavramlarla ilişkilendirilirken İslami dönemdeki anlamlarına dair ayrıntılı araştırmalar henüz yoktur.

Bahsi geçen mezar taşlarının büyük bölümü günümüzde yerlerinden kaldırılıp başka bölgelere taşınmaları, yeni mezarların üzerlerine koyulmaları, içlerinde define olduğuna inanılıp parçalanmaları, süs ve dekoratif unsur olarak yeniden başka mekanlarda kullanılmaları, açık alanlarda örtüsüz, korunaksız biçimde sergilenmeleri ve bakımlarının yapılmaması gibi insan faktörüne bağlı nedenlerden dolayı koç koyun başlı mezar taşlarının çok azı bugüne gelebilmiştir (Alyılmaz ve Alyılmaz, 2017, s. 321).

3. TEBRİZ AZERBAJYAN MÜZESİ, KOÇ-KOYUN BAŞLI MEZAR TAŞLARI

İran'da İslami dönemde eserlerde kullanılan figürler ve motiflerin bir kısmı önceki dönemlerin sanatlarındaki repertuarın Müslüman sanatçılar tarafından yeniden değerlendirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu anlamda İran için Tebriz ve çevresi tarih boyunca önemli eserlerin bulunduğu bir merkez olmuştur.

İran'ın kuzeybatısında bulunan Tebriz, İran'da kurulan bir Moğol devleti (1256-1353) olan İlhanlıların başkenti olmuş, en parlak günlerini şehri imar eden Gâzân Han devrinde (1295-1304) yaşamıştır. Şehir, 1408'de Timurlu Ebû Bekir Mirza'nın ve 1410'da Ahmed Celâyir'i yenen Karakoyunlu Yûsuf'un eline geçmiştir. Daha sonra Tebriz'e 1436'da Karakoyunlu Cihan Şah hâkim olmuştur. 1469'da ise Uzun Hasan, Tebriz'i Akkoyunlular'ın başşehri yapmıştır (Bilgili, 2012, s. 219,222). Anlaşıldığı üzere önemli Türkmen beylikleri ve devletlerinin merkezi konumunda olan şehir ve çevresinde bu kültürü yansıtan çok sayıda mimari eser ile kültür varlığı kalmıştır. Bunlar arasında önemli bir yekûn teşkil eden mezar taşlarının bir grubu da koç koyun başlı mezar taşlarıdır. Bu koç koyun başlıklı mezar taşlarının Anadolu'da olduğu gibi Tebriz ve çevresinde de daha ziyade 14. yy.'ın ortalarında Moğol gücünün ortadan kalkması ile Karakoyunlu ve Akkoyunlu adlı iki Türkmen boyunun bu bölgede egemenlik kurmasından sonra yaptıkları aşıktır. Daha sonra bu gelenek devam ettirilerek günümüze kadar gelmiştir.

Tebriz'de Azerbaycan Müzesi'nde yer alan koç koyun başlı mezar taşları kuzeybatı İran'da yer alan çevre şehirlerden toplanmış ve 1957 yılında müzenin kurulmasının ardından buraya getirilmiştir.² Toplamda on tane olan bu mezar taşlarının tamamı müze kayıtlarında Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerine tarihlenir.

Mezar taşlarının hepsinin malzemesi tortul kayaç ve kalker kayaçlardır. Kesilebilen bir tür tortul kayaçlar diğer taşlara göre daha kolay şekil aldığı ve bölgede kolay bulunabildiği için bu eserlerde tercih edilmiş olmalıdır.

Müzedeki yer alan koç koyun başlıklı mezar taşlarının ikisi hariç diğerleri kitabeler, sandukalar, çeşitli figürlü mezar taşları ile birlikte müzenin arka bahçesinde açıkta gelişigüzel bir şekilde bulunur. Müzede 8518, 8501, 8511,8512, 8437, 8425, 8484, 8486 olarak sekiz ayrı kayıta toplanan mezar taşlarından giriş kapısının iki yanında yer alan mezar taşlarının katalog numarası yoktur. Bu mezar taşlarının uzunlukları 149 cm ile 72 cm arasında, yükseklikleri 99 cm ile 60 cm ve genişlikleri de 39 ile 24 cm arasında değişkenlik göstermektedir.

Makalemize konu olan ilk iki koç heykeli, Tebriz Azerbaycan Müzesi kapısında sergilenmekte olup (Fotoğraf 1), kapının sağ ve soluna simetrik olarak yerleştirilmiştir. Biçim, süsleme, renk bakımından çok benzeyen bu mezar taşları herhangi bir yazıt taşımazlar. Son derece sade düzenlenmiş bu taşlarda sadece kulak kısmındaki boynuz kıvrımları hareket etkisi verir. Taş koçlar gerçek koç boyutundadır. Ana formların bütün olarak şekillendirilmiş mezar taşlarının vücutları dört ayak üzerinde durmaktadır.

İki ön ve arka bacak ile ayakları birbirine yapışık genel bir şekilde kesilmiştir. Müzede ki koç/koyun başlı mezar taşlarının tamamı ayakta durur vaziyettedir. Bu iki mezar taşı da kaide üzerine oturtulmuş olup koçlardan birinin boyu daha uzundur. Bu koç başlı mezar taşının uzunluğu 149, yüksekliği 68 ve genişliği 36 cm.'dir. Ayrıca bu koçun boynuz kıvrımlarına ek olarak boynuna dolanan halat benzeri bir kuşak dikkat çeker (Fotoğraf 2). Diğer koç heykelinin uzunluğu 140, yüksekliği 90 ve genişliği 39 cm. şeklinde daha kısa olup boynuz kıvrımları ise daha yayvandır (Fotoğraf 3). Bu taşların ağızları müzede ki diğer örneklerden daha sivridir.

² Yazılı kaynaklarda Müze'nin 1958'de kurulduğu ve 1962'de açıldığı bilgisi yer alsa da kendisi ile görüşmemizde Müze Müdürü Fateme Asle Sarirai Hanımefendi müze kayıtlarında bu taşların 1957'de müzeye getirildiğinin geçtiğini belirtmiştir. Bkz.chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgicelcfindmkaj/https://edspace.american.edu/silkroadjournal/wp-content/uploads/sites/984/2017/09/Azerbaijan-Museum-in-Tabriz.pdf

Fotoğraf 1. Müzenin giriş kapısının iki yanındaki koç koyun başlı mezar taşları, **Kaynak:** Yazar arşivi

Fotoğraf 2. Müzenin giriş kapısının sağındaki koç koyun başlı mezar taşı, **Kaynak:** Yazar arşivi

Fotoğraf 3. Müzenin giriş kapısının solundaki koç koyun başlı mezar taşı, **Kaynak:** Yazar arşivi

Tebriz Azerbaycan Müzesi'nde yer alan koç koyun başlı mezar taşlarının ikisi hariç diğerleri Müze'nin bahçesinde açık alanda sergilenmektedir. Bunların sadece birinde Arapça bir yazıt vardır. Bu kitabe büyük oranda tahrip olduğu için bugün sadece az bir kısmı okunabilmektedir (Fotoğraf 4, 5). Buna göre kitabede "... *Hac el-İbni...*" yazmaktadır. Bu mezar taşı sade bir tasarıma sahip olup sadece koçun sol tarafındaki boynuzlarındaki helezonlar düzgün dairesel çizgilerle belirgin kılınmıştır. Bununla birlikte koçun sağ tarafında bu helezonik boynuzlar yoktur. Bu kısım doğal yolla tahrip olabileceği gibi insan eliyle de o kısım koparılmış olabilir (Fotoğraf 4 a). Koç başlı mezar taşı bir kaide üstünde ön ve arka bacakları bitişik bir formda durmaktadır. Koç başlı mezarın tam cepheden görünümünde iki yandaki boynuzlar arasındaki sivri bir kafa formu dikkati çeker (Fotoğraf 4b).

Fotoğraf 4 a. Müzenin bahçesindeki kitabeli koç başlı mezar taşı, **Kaynak:** Yazar arşivi

Fotoğraf 4 b. Müzenin bahçesindeki kitabeli koç başlı mezar taşının sol tarafındaki tahribatlar/bozulmalar
Kaynak: Yazar arşivi

Fotoğraf 4 c. Müzenin bahçesindeki kitabeli koç başlı mezar taşının cepheden görünümü, **Kaynak:** Yazar arşivi

Fotoğraf 5. Müzenin bahçesindeki koç koyun başlı mezar taşındaki kitabe, **Kaynak:** Yazar arşivi

Müzedeki koç başlı mezar taşlarından herhangi bir damga, motif vs. bulunmamakta sadece birinine bir yüzünde yay diğer yüzünde hançer motifi, başının üstünde ise bir damga işareti görülmektedir. Bu motifin bulunduğu mezar taşının uzunluğu 82, yüksekliği 65 ve genişliği 24 cm.'dir. Müze katalog numarası 8486 olan bu taş ebadıyla diğer mezar taşlarından daha küçük formludur. Koçun ön ve arka ayakları birbirine bağlıdır. Alttaki yatay parça ile koçun gövdesinin arası oyulmuştur. Diğer örneklerin çoğunda alt kısımda yatay bir taşla birbirlerine bağlıdırlar. Bir bütün halinde tasarlanan mezar taşının boynuzları içe doğru helezonik bir biçimde bükülür. Koçun ağız kısmı da ince bir çizgi biçimde verilmiştir. Koç başlı mezar taşlarının üzerlerine zamanla tasvir ve damga yapmak veya yazı yazmak da bir gelenek hâlini almıştır. Gövdenin sol kısmında alçak kabartma tekniğinde bir yay motifi, sağ kısmına ise hançer motifi işlenmiştir (Aghdam, Hajizadeh, Rezaloo, Afkhami ve Tahmasbi, 20221, s. 132).

Buradaki yay ve hançer motifi ile koçun boynunun üstündeki damga muhtemelen mezar taşının yapıldığı kişinin aşiretinin sembolüdür (Fotoğraf 6 a, b, 7 a, b).

Fotoğraf 6 a, b. Müzenin bahçesindeki koç başlı mezar taşında yay ve hançer motifi
Kaynak: Tebriz Azerbaycan Müzesi Arşivi

Fotoğraf 7 a, b. Koç başlı mezar taşındaki yay motifi ve damga işareti **Kaynak:** Tebriz Azerbaycan Müzesi Arşivi

Bunlar yanında bahçede, müzenin girişindeki koç başlı heykellerin daha küçük bir formlu başka bir mezar taşı da yer alır. Müzedeki koç başlı mezar taşları genellikle ortalama bir koç boyutundadır fakat bu örnek diğerlerinden biraz daha küçüktür. Müze katalog numarası 8501 olan bu mezar taşının uzunluğu 148, yüksekliği 60 ve genişliği 38 cm.'dir. Sade bir yapıdaki mezar taşında tek dikkati çeken süsleme kapıdakilerde olduğu gibi koç boynuzlarının bükülmelerini gösteren helezonik kıvrımlardır (Fotoğraf 8).

Fotoğraf 8. Müzenin bahçesindeki küçük formlu koç başlı mezar taşı **Kaynak:** Yazar arşivi

Kaideli ve küçük formlu mezar taşlarının bir diğer örneğinde mezar taşının hatları daha kıvrımlı ve belirgindir. Bir kaide üzerinde ön ve arka ayakların bitişik şekilde yerleştirildiği bu formda alttaki kaide ile koç gövdesi arası oyulmuştur. Koçun boynuzlarını gösteren helezonik kıvrımlarda oymanın derinliği fazla iken işçilik olarak daha kaba bir görünüme sahiptir. Ayrıca bu mezar taşının diğer yönündeki boynuzu kırılmış ya da tahrip edilmiştir (Fotoğraf 9, 10).

Fotoğraf 9. Müzenin bahçesindeki küçük formlu koç başlı mezar taşı **Kaynak:** Yazar arşivi

Fotoğraf 10. Müzenin bahçesindeki küçük formlu koç başlı mezar taşının kırılmış boynuzu **Kaynak:** Yazar arşivi

Müzedeki yer alan küçük formlu mezar taşlarından bir diğeri kaidersiz şekilde tasarlanmış olup, koçun yüz hatları ve gövdesi bakımından diğer örneklerden farklılık arz eder. Müze katalog numarası 8484 olan bu mezar taşının uzunluğu 72, yüksekliği 62 ve genişliği 24 cm.'dir. Müzedeki en küçük formlu koç başlı mezar taşının boyundan sonra sırtının başladığı kısmın hemen üstünde yer alan bir çıkıntı dikkati çeker. Ayrıca mezar taşının kuyruğu da belirginleştirilerek, arkada hafif bir katman oluşturacak şekilde vurgulanmıştır. Mezar taşı kaideli örneklere göre bu örnek formu ile daha hareketli bir ifade taşımaktadır (Fotoğraf 11, 12).

Fotoğraf 11. Müzenin bahçesindeki küçük formlu kaidersiz koç başlı mezar taşı **Kaynak:** Yazar arşivi

Fotoğraf 12. Müzenin bahçesindeki küçük formlu kadesiz koç başlı mezar taşının diğer yönden görünümü,
Kaynak: Yazar arşivi

Müzedeki yer alan küçük formlu koç koyun başlı mezar taşlarından farklı bir tasarıma sahip bir diğer örnekte heykelin gövdesi ayakları küt bir ayağın üstüne oturmakta, baş kısmı dikdörtgene benzeyen bir formda öne doğru uzamaktadır. Baş ile gövde arası son derece uzun tutulmuştur. Burada koçun başındaki boynuz kıvrımları belirginleştirilmiş, kafa kısmında onun dışında herhangi bir ayrıntı işlememiştir. Ayrıca mezar taşının sol yüzünde çoğu silinmiş olan bir yay motifi dikkati çeker (Fotoğraf 13-14). Mezar taşı, müzedeki motifli iki mezar taşından biridir. Bu mezar taşının rengi kiremit kırmızı tonlarındadır.

Fotoğraf 13. Müzenin bahçesindeki küçük formlu kadesiz koç başlı mezar taşı **Kaynak:** Yazar arşivi

Fotoğraf 14. Müzenin bahçesindeki küçük formulu kaidesiz koç başlı mezar taşı üzerindeki yay motifi

Kaynak: Yazar arşivi

Müze bahçesinde yer alan koç başlı mezar taşlarından bir diğeri ise ebatları itibarı ile en gösterişli örnektir. Bir kaidenin üzerinde yer alan bu heykelin ön ve arka ayakları bitişik şekilde yer alırken gövde ile koç heykelinin arasındaki mesafe uzundur (Fotoğraf 15-16). 8425 katalog numaralı bu mezar taşının uzunluğu 138, yüksekliği 99 ve genişliği 35 cm.'dir. Bu, mezar taşları içindeki yüksekliği en fazla olan örnektir. Arkadan küt formulu bir kuyruğu bulunan heykelin Anadolu'daki diğeri koç heykellerinde olduğu gibi Avrasya üslup özelliği olarak, cinsiyetin belirgin biçimde öne çıkarılmıştır (Fotoğraf 17). Heykelin boynuzları helezonik iç içe üç kıvrımla belirginleştirilmiştir. Cepheden bakıldığında ise heykelin boynuzların arkasında yine alçak kabartma tekniğinde kulakları işlenmiştir (Fotoğraf 18). Mezar taşı kiremit rengi ile müzedeki bu gruptaki diğeri mezar taşlarından ayrılır. Koçun erkekliğin bir sembolü olması sebebiyle sadece erkek mezarlarına ve mezarların üzerine koyulduğu, kadınların saygın insanlar olsalar bile, koç başlı taş kullanmadıkları belirtilir (Sili, 1996., s. 61).

Fotoğraf 15. Müzenin bahçesindeki büyük formulu koç başlı mezar taşı **Kaynak:** Yazar arşivi

Fotoğraf 16. Müzenin bahçesindeki büyük formlu koc başlı mezar taşının diğer yönden görünümü
Kaynak: Yazar arşivi

Fotoğraf 17. Müzenin bahçesindeki koc başlı mezar taşının arkadan görünümü **Kaynak:** Yazar arşivi

Fotoğraf 18. Müzenin bahçesindeki koc başlı mezar taşının cepheden görünümü **Kaynak:** Yazar arşivi

4. SONUÇ

Tebriz ve çevresindeki mezarlıklarda çokça karşılaşılan koç koyun başlı mezar taşları Anadolu ve diğer coğrafyalarda olduğu gibi eski Türk yaşayış ve inanışının ürünüdür. Bu eserlerin üzerlerinde farklı damgalar, tasvirler ve yazılar bulunmaktadır. Tebriz Azerbaycan Müzesi'ndeki koç başlı mezar taşları genelde süslemesiz ve sade olup sadece birinin üzerinde Arap alfabesiyle yazılmış ama yazıların çoğunun kaybolduğu bir kitabesi vardır. Bunun dışındaki koç başlı mezar taşlarının hiçbirinde tarih kaydının bulunmamaktadır. On örneğin tamamında bükülmüş boynuz varken örneklerin biri yay, hançer ve damga, biri sadece yay ve bir diğeri yazıt ile süslenmiştir. Hepsini ayakta tasvir edilen bu mezar taşları çoğunlukla İran'ın batı yarısının mezarlıklarında bulunan örneklerle benzetilmektedir. Makalemize konu olan bu koç başlıklı mezar taşları Akkoyulu ve Karakoyunlu geleneklerini sürdürür. Bir mezar taşının gövdesi üzerinde epey silinmiş vaziyette bir yay motifi yer almıştır. Bunun dışında sadece bir mezar taşının gövdesinin bir yüzünde hançer diğer yüzünde yay varken aynı mezar taşının boynunun üzerinde bir damga motifi de dikkati çeker. Bu mezar taşlarının yapım teknikleri ve üzerlerinde yer alan epigrafik unsurlar (tasvirler, damgalar ve bezemeler) söz konusu eserlerin Türk boy ve toplulukları tarafından vücuda getirildiklerini ispatlamaktadır. Türk boy ve toplulukları arasında geçmişten günümüze kadar erkekliğin, üretkenliğin, bolluğun, bereketin; gücün, yiğitliğin, savaşçılığın; vefanın ve fedakârlığın sembolü olarak kabul edilmiş; koçlara epigrafi, dil, edebiyat, kültür ve sanat alanlarında vücuda getirilen eserlerde de yer verilmiştir.

Türklerde ölüye ve ölüm sonrasına yüklenen derin anlama bağlı olarak mezar taşları kutsiyet veren eserler olmuştur. Böylece bu mezar taşları üzerinde ölüye dair hiçbir bilgi taşımasa dahi onun sosyal ve dini kimliğini gelecek nesillere aktaracak ve onlara ölümsüzlük veren sembolleri haiz nesnelere dönüşmüştür. Aslını İslam öncesi dönemlerden itibaren günümüze kadar mevcudiyetini koruyan bu gelenek, aynı zamanda Türk Sanatının kadimliğinin ve sürekliliğinin bir göstergesidir.

KAYNAKLAR

- Açıkgözoğlu, A. S. (2009). Mezar Taşı Çalışmaları. *Talid*, 14, 297- 314.
- Aghdam, E. M., Hajizadeh K., Rezaloo, R., Afkhami, B. ve Tahmasbi, F. (2021). An Evaluation of the Design and Patterns and Study of the Historical Roots of the Stone Beams in the Cemeteries of Islamic Iran. *Scientific Quarterly Journal*, 56, 137-161.
- Aksoy, M. (2019). Diyarbakır'daki Koç, Koyun Başlı Mezar Taşları ve Damgalar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 122 (240), 99-106.
- Alyılmaz, C. ve Alyılmaz, S. (2017). Iğdır ve Çevresindeki Koç Heykelli Mezar Taşlarının Üzerlerindeki Arap Harfli Yazıtlar. *Arap Harfli Yazıtlar ve Mezar Taşları Çalıştayı Bildirileri, Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi/Turkish World, Journal of Language and Literature*, 43, 305-344.
- Azhigali, S.E. (2014). *Monuments of Mankystau and Ustyurt*. Almatı: Öner.
- Bazin, L. (1996). Survivances Pre-İslamiques Dans L'epigraphie Funeraire des Turcs Musulmans. *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, I, 109-115.
- Berkli, Y. (2007). *Erzurum ve Erzincan Çevresinde Görülen Koyun, Koç ve At Biçimli Mezar Taşları ve Sanat Tarihindeki Yeri*. Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Bilgili, A. S. (2012). Tebriz. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 40, 219-222.
- Borisenko, A. Y. Khudyakov, S. A. (1998). Drevnetyurskiye Pamyatniki Yeniseya. *Mejdunarodnyy Sempozyum o Sibiria*. (Sostavitel, V.İ. Molodin), Novosibirsk.
- Çal, H. (2015). Türklerde Mezar ve Mezar Taşları. Salim Sakaoglu, Mehmet Aça, Pervin Ergun (Ed.) *Aile Yazıları 8* İçinde (s. 295-333), Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.
- Çay, M. A. (1983). *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel Mezar Taşları ve Türklerde Koç Koyun Meselesi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Çay, M. A. (1985). Tunceli Mezar Taşları ve Türk Kültüründeki Yeri. *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan*, 172, 153-159.
- Çoruhlu, Y. (1995). Türk Sanatı'nda Koyun, Koç, Keçi Figürlerinin Sembolizmi. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 100, 52-60.
- Çoruhlu, Y. (2001). At ve Koç/Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 94, 35-42.

- Danık, E. (1990). *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Esin, E. (1978). İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş. *Türk Kültürü El Kitabı*, C I, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Karamağaralı, B. (1992). *Ahlat Mezar Taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel B. (1991). *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: TTK.
- Sevgen, N. (1950). Anadolu'da Koyun ve At Motifli Mezar Taşları. *Türk Dünyası*, 8/8, 333-336.
- Sili, T. (1996). Bir Orta Asya Geleneği Koç-Koyun Heykel Mezartaşları. *Bilig*, 1, 60-65.
- Turan, O. (1941). *12 Hayvanlı Türk Takvimi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://edspace.american.edu/silkroadjournal/wp-content/uploads/sites/984/2017/09/Azerbaijan-Museum-in-Tabriz.pdf